

AFGANİSTAN

(افغانستان)

Asya kıtasında
denize kıyısı bulunmayan
bir kara ülkesi.

I. FİZİKİ ve BEŞERİ COĞRAFYA.**II. TARİH.****III. EĞİTİM ve KÜLTÜR.****IV. SOVYET İŞGALİ ve SONRASI.**

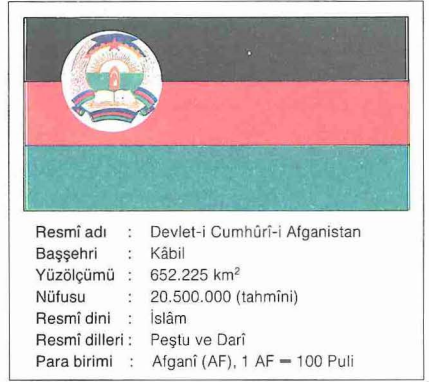
XVIII. yüzyılın ilk yarısından itibaren Afgan kavminin idarî bakımdan ağırlık kazanmasıyla siyasî birlik haline geldi. Kuzeyinde Sovyetler Birliği'nin Türkmenistan, Özbekistan ve Tacikistan cumhuriyetleri, doğusunda Çin .Türkistanı'nın küçük bir kısmı ve Pakistan, batısında İran bulunmakta, güneyini tamamen Pakistan sınırlandırmaktadır. Yüzölçümü 652.225 km², nüfusu yaklaşık olarak 20.500.000'dir (Sovyetler Birliği'nin müdahalesinden sonra nüfusun üç milyonu İran'a, iki milyonu da Pakistan'a sığınmıştır). Başşehri Kâbil'dir. Afganistan yirmi yedi idarî bölgeye ayrılmıştır. Bunlar arasında en önemlileri Kâbil, Kandehar, Herat, Hezârîstan, Sis-

tan, Nûristan (Kâfiristan), Vahan, Bedahşan ve Türkistan idarî bölgeleridir. En önemli şehirleri, Kâbil (1.373.572; 1984), Kandehar (277.508; 1984), Herat (140.323; 1984), Pencap, Bedahşan, Belh, Mezârîşerif ve Devletâbâd'dır.

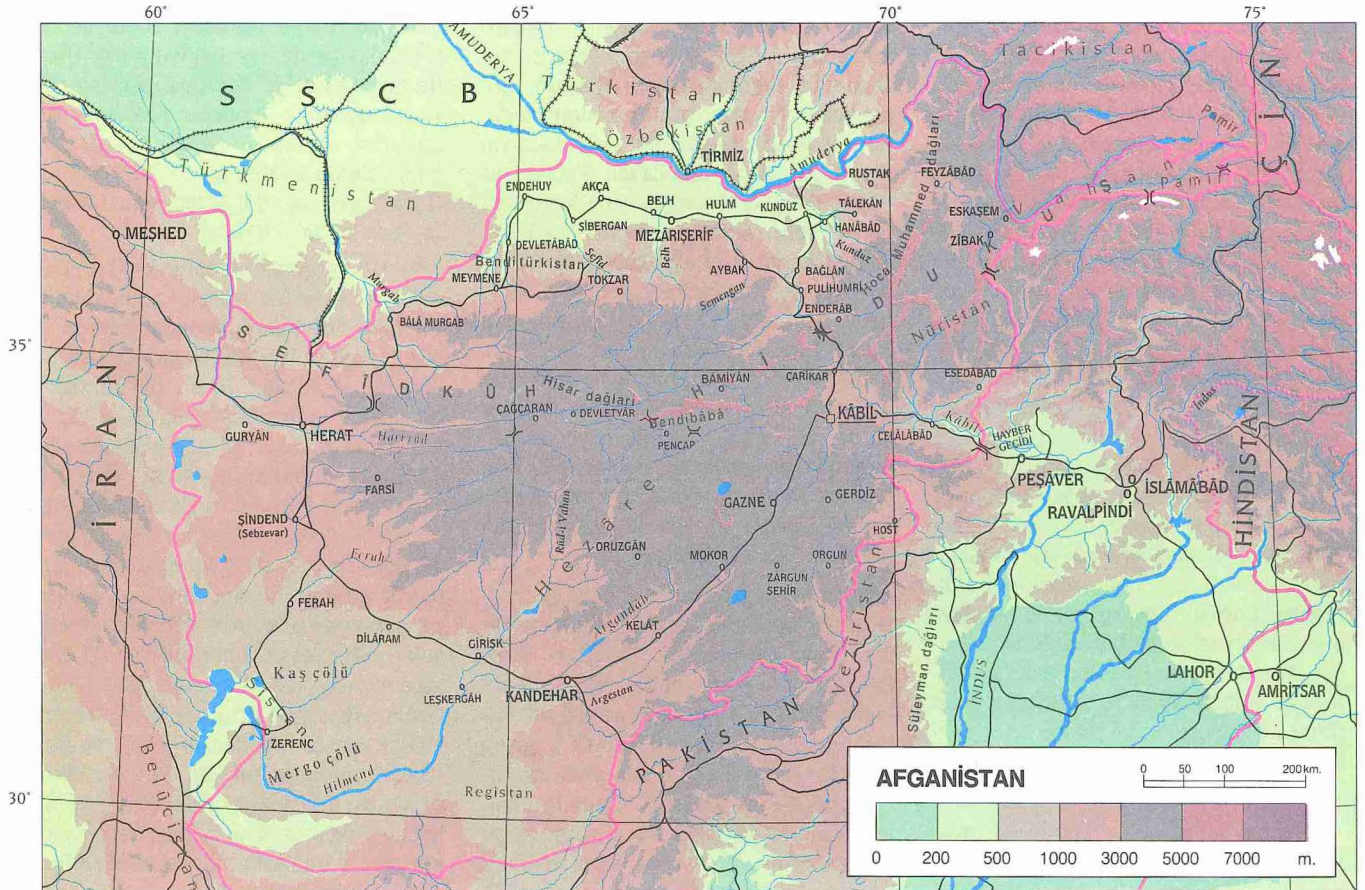
I. FİZİKİ ve BEŞERİ COĞRAFYA.**1. Fizikî Coğrafya.**

İran yaylasının kuzeydoğuya doğru bir devamı durumunda olan Afganistan, ortada yüksek dağlık alan, bunun kuzeyindeki ovalık alan, dağlık kütlenin güneybatısında bulunan plato görünümündeki alan olmak üzere üç farklı bölgeden oluşur.

Ülkenin orta kesimini kaplayan dağlar, jeolojik bakımdan İtalya'nın kuzeyinden başlayarak Himalayalar'a kadar uzanan ve "Alp kıvrımları" adı verilen dağ sisteminin bu ülke içinde kalan parçalarıdır. Doğuda Pamir yaylasına ulaşan bu yüksek dağlık kütle muhtelif kesimlerinde farklı adlarla anılır. Ülkenin kuzeydoğusunda Hindukuş (7697 m.) dağları adıyla bilinen dağlar Kâbil'in kuzeyinden itibaren batıya doğru yelpaze gibi açılarak Kûhibâbâ, Sefîdkûh (3500 m.) ve Bendibeyân gibi kollara ayrılırlar. Bunlardan başka güneyde Sü-

leyman, kuzeyde Benditürkistan dağları yer alır. Afganistan'ın ortasındaki dağlık bölge doğuya doğru bir şerit biçiminde devam eder ve coğrafyacılar tarafından "Vahan Koridoru" olarak adlandırılan bir yüksek yöre ile Çin'e komşu olur. Bu yörede vadi tabanları bile 5000 m. yüksekliktedir. Dağlık alanlar kuzeye yani Amuderya vadisine doğru hızla artan bir meyille alçalarak Afganistan Türkistanı'nda yükseklikleri 250-300 m. civarında olan ovalık bir alan oluştururlar ki Afganistan'ın en alçak kesimi burasıdır.

Ülkenin güneybatısındaki plato görünüşlü alan, Sistan bölgesi adını taşıyor, çöl ve yarı çöllere kaplıdır. Kaş, Mergo (ölüm çölü), Regastan, Pogdar ve Arbu bu çöllerin en önemlileridir.

Afganistan'da akarsu şebekesi oldukça sıktır. Kuzeyde 600 km. boyunca Sovyetler Birliği sınırını oluşturan Amuderya nehri, Kokça ve Kunduz adında önemli iki kolu ile ülkenin kuzeydoğusunda 250.000 km²'lik bir alanın sularını toplatarak Aral gölüne akıtmaktadır. Bunun gibi ülke akarsularının çoğu dışa akmayan, yani okyanuslara ulaşmayan sulardır. Bunların çoğu da çöllerde veya tuzlu göllerde kaybolurlar. Afganistan'ın dışa akışlı akarsuyu İndus'a karışan Kâbil'dir. Ülkenin önemli akarsularından biri olan 960 km. uzunluğundaki Hilmend ırmağı Sistan bölgesindeki kapalı havzalarda son bulur. Göllere gelince, Vahan Koridoru ve Pamir yaylasında Sarıgöl ve Cakmaktın gölleri, Bedahşan'da Siva gölü, ortadaki dağlık yörede Bendiemiir gölleri, Gazne ve Kandeher arasındaki bölgede Âb-ı İstâde, Herat'ta Namus gölleri bunların en önemlileridir.

Ülkenin iklimi genellikle sert ve az yağışlı bir iklim olarak nitelendirilebilir. Se de çeşitli yörelerde değişiklikler gösterir. Kış dağlık kesimlerde ulaşımı durduracak kadar şiddetli, fakat Sistan'a doğru uzanan Hâmûn havzasında ve kuzeydeki Amuderya vadisinde yumuşak geçer. Yaz mevsimi sıcak ve çok kurak olup bazı vadilerde sıcaklık 45 dereceye kadar çıkabilmektedir. Fakat genellikle bir yayla ülkesi olan Afganistan'ın iklimi ilk ve sonbaharda ılık geçer ve bu sebeple ülkede "orta iklim" ürünlerinden olan üzüm, kavun, seftali, erik, kayısı, ceviz ve fıstık yetişir. Yıllık yağış miktarı ortadaki dağlık eksenin kuzey ve güney yamaçlarında, ortalama olarak, 200-400 mm.dir. Sistan bölgesinde 100 mm.nin altına düşen yağış, Hindukuş dağlarının doruklarında bir metreyi aşabilir. Ülkenin doğu sınırına yakın Celâlâbâd yöresinde farklı bir yağış tipi görülmekte, burası Hind musonlarının etki alanına girmekte ve bol yağış almaktadır. Bu sebeple de ülkenin başka kesimlerinde bulunmayan ya da az bulunan pirinç, turuncgiller ve hatta muz gibi ürünler bu yörede elde edilebilmektedir.

2. Beşerî Coğrafya.

a) Nüfus. Bir tarım ve hayvancılık ülkesi olan Afganistan'da doğum oranı binde 48.1, ölüm oranı ise binde 22.3'tür.

Nüfus artış oranı da binde 25 civarında bulunmaktadır. Dağlık ve yaylalık araziye sahip ülkede kilometre kareye düşen ortalama nüfus yirmi altı kişi olmakla birlikte verimli tarım arazilerinin bulunduğu bölgelerde ve şehir merkezlerinde bu oran çok daha yüksektir. Tarımla uğraşanlar toplam nüfusun yüzde 75'i kadardır. Ülkedeki nüfusun yaklaşık beşte birini oluşturan göçebe ve yarı göçebe halde yaşayan kitleler güney ve kuzey bölgelerinde yaşamakta olup genellikle hayvancılıkla uğraşmaktadır. Afganistan'da şehirleşme oranı düşüktür. Nüfusun yaklaşık yüzde 80'i kırsal alanlarda yaşamaktadır. Erkeklerin toplam nüfus içerisindeki oranı kadınlara göre daha yüksek olup nüfusun yüzde 51.42'sini erkekler, yüzde 48.58'ini de kadınlar oluşturmaktadır. Asya kıtasının okuma yazma oranı en düşük ülkesi olan Afganistan'da yetişkin nüfusun yüzde 76.3'ünün okuma yazma bilmediği tahmin edilmektedir.

b) Etnik Durum. Afganistan'ın nüfusunun meydana getiren ahalisi Afganlar, Türkler ve Tacikler oluşturmaktadır.

Afganlar. Afganistan'da en kalabalık ve hâkim grubu teşkil eden Afganlar'ın ülkeye kuzeyden milattan önce 480 civarında geldikleri ve Süleyman dağları etrafına yerleştikleri bilinmektedir. Kuzeyde yaşayan kabilelere Pehtûn, güneydekilere de Peştûn denilmektedir. Konuştukları dil bugün Afganistan'ın resmî dili olan Peştûca'dır. Pehtûn ve Peştûnlar 480'den sonra yine kuzeyden gelen Halaç (Ak Hun veya Eftalit) Türkleri'yle karıştıkları için halkın etnik yapısı değişerek bugünkü Afganlar meydana gelmiştir. Bu karışmaya rağmen Halaç Türkleri, Galzaylar adı ile kendi karakterlerini uzun zaman korumuşlar ve hatta bir ara Pehtûnlar ve Peştûnlar'dan ayrı olarak Kandeher yöresinde bağımsız bir devlet kurdukları gibi kısa bir süre de İran'ı ellerine geçirmişlerdir. Afganistan'da yaşayan Afganlar bugün 8.000.000 civarındadır.

Türkler. Afganistan'ın ikinci kalabalık etnik grubunu teşkil eden Türk kabilelerinin nüfusunun, Halaçlar hariç, 5.500.000 kadar olduğu tahmin edilmektedir. Türk grupları içinde en kalabalık olanı, nüfusu 1.700.000'i geçen Özbekler'dir. Genellikle ticaret ve tarımla uğraşırlar ve Afgan Türkistanı denilen bölgede yaşarlar. Büyük çoğunluğu hayvancılıkla uğraşan ve otlak bulmak için sık sık yer değiştirmek mecburiyetinde kalan Türkmenler'in nüfuslarının 600.000 civarında olduğu sanılmaktadır. Türkmenler'in çoğunluğunu Alieli, Teke, Salur, Sarık, Çavdur ve bilhassa Ersarı boylarından oymaklar oluşturmaktadır. Nüfuslarının 700.000 civarında olduğu tahmin edilen, Büyük ve Küçük Pamir dağları bölgesinde yaşayan Kırgızlar, Kazaklar, Kıpçaklar, Karluklar, Celâlâbâd çevresindeki Karakalpaklar ile Çağataylar diğer etnik Türk gruplarıdır. Ayrıca Afganistan'ın merkezi ile Afgan Türkistanı arasında yaşayan ve nüfusları 200.000'i geçen Hezâreler ile Aymaklar da bu etnik grup içinde yer almaktadır.

Tacikler. Yaklaşık 4.500.000'e varan nüfuslarıyla üçüncü etnik grubu teşkil eden Tacikler ülkenin kuzey ve kuzeydoğu bölgelerinde yaşarlar. Hint-Avrupa ırklarının temel Akdeniz alt grubuna bağlı olup İran dillerinden Darî adı verilen bir dili konuşurlar. İlk çağlardan beri yerleşik hayat tarzına sahiptirler. Su kanalları yardımıyla yürüttükleri bahçe tarımıyla geçinirler. Halk edebiyatları zengindir. Ahşap oymacılığında gayet sanatkârdırlar. Bazı kabileleri İsmâilî olup ekseriyetle Sünnî'dirler.

Afganistan'ın güney kısımlarında sayıları 700.000'e yaklaşan Hintli ve Ârî topluluklara da rastlanmaktadır. Ülkede bulunan diğer etnik gruplar ise batı ve kuzeybatıda Belûciler (300.000), Afgan-İran sınırında Farslılar (700.000), güneybatıda Brâhûîler (25.000), doğuda Nûristânîler (80.000), Kızılbaşlar (100.000) ve Paşaîler'dir (110.000).

c) Dil. Afganistan'da Peştû ve Darî dilleri resmî diller olarak kabul edilmiştir. Ülke nüfusunun yarısından çoğu (% 55-60) Peştû dilini, beşte biri de Darî dilini konuşmaktadır. Resmî dillerin dışından ülkede ayrıca beş millî dil ve yirmiden fazla mahallî dil konuşulmaktadır. 1980'den itibaren Belûcîce, Özbekçe, Türkmençe, Paşaîce ve Nûristânîce millî dil olarak kabul edilmiştir. Bu dillerde ilk öğretim için ders kitapları hazırlanmış gibi radyo, gazete ve kitap yayınları da yapılmaktadır. Afganistan'da konuşulan diller, esas itibarıyla İran dil ailesine mensup ise de bazıları Türk-Moğol ve Hint-Aryan dil grubuna aittir. Afganlılar'ın başlıca dilleri olan Peştû ve Darî dilleri İran karakterlidir. Yer yer Hintçe'nin de etkisinin görüldüğü Peştû dilinde Türkçe ve Arapça'dan geçen bazı kelimelere de rastlanır. Genellikle Afganîler tarafından konuşulan Peştû dilinin

ülkenin kuzeybatı, güneybatı, kuzeydoğu ve güneydoğu bölgelerinde konuşulan farklı lehçeleri vardır. Farsça'nın bir lehçesini oluşturan Darî dilini daha çok Tacikler konuşmakta olup İran'daki Farsça'dan oldukça farklıdır. Paraçi ve Urmuri lehçeleri ülkenin güneydoğusunda konuşulur. Hint-Aryan dil grubundan olan Nûristânîce, çeşitli lehçeleriyle Hindistan'a yakın bölgelerde Hint kökenli etnik gruplar arasında konuşulmakta olup Hintçe'nin etkisi altındadır. Türk-Moğol dil ailesinden Özbekçe ve Türkmence ülkenin kuzeyinde, Kırgızca Pamir bölgesinde yaşayan Kırgızlar arasında, Uygurca Kâbil'de yaşayan Uygurlar'ca, Moğolca ise sadece Herat'taki bazı şehirlerde konuşulmaktadır. Bu dillerin dışında Batı Baktriya'da ve Mezârîşerîf'in batı bölgelerinde Arapça da konuşulmaktadır. Ayrıca Zargarî, Lâzemî, Brâhûî ve Jet gibi değişik dillerin bazı küçük gruplar arasında konuşulduğu görülmektedir.

d) Din. Bir İslâm ülkesi olan Afganistan'da nüfusun % 99'u müslüman olup ekseriyeti Hanefî mezhebine mensuptur. Sünnîler'in dışında Şîa'nın farklı kollarına mensup olanlar da % 15-20 gibi önemli bir oranı temsil etmektedir. Afganistan'da az sayıda Hindû, Sih ve yahudi de yaşamaktadır.

Afganistan toplumunun dinî hayatında tasavvuf ve tarikatların önemli yeri vardır. Tarihte olduğu gibi günümüzde de tasavvuf, dinî ve sosyal hayatı etkileyen temel unsurlardan biridir. İslâm dünyasının meşhur tasavvuf merkezlerinden olan Horasan bölgesinin bir kısmı, Gazne, Herat ve Belh gibi önemli şehirler bu ülkenin sınırları içerisinde bulunmaktadır. İbrâhim b. Edhem (ö. 161/777), Şakîk-i Belhî (ö. 164/780), Ebû'l-Hasan el-Büşencî (ö. 348/959) gibi sûfîler hep Belhli ve Afganistanlıdır. Tasavvufun temel kaynaklarından *Keşfü'l-mahcûb* müellifi Hücverî (ö. 470/1077) ile *Menâzilü's-sâ'irîn* ve *Tabakâtü's-şûfiyye* müellifi Hâce Abdullah-ı Ensârî (ö. 481/1088) başta olmak üzere pek çok sûfî şair ve yazar buradan yetişmiş, fütüvvet hareketi de burada gelişme göstermiştir. Moğol istilâsı üzerine batıya göç eden Horasan erenlerinin bir kısmı bu bölgedendir. Bahâeddin Velîd (ö. 628/1230), oğlu Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî (ö. 671/1273) Belh'ten Konya'ya gelmişlerdir. Afganistan'ın İslâmlaşmasında önemli tesirleri bulunan tarikatlar günümüzde de etkili olmaya

devam etmektedirler. Burada Kübreyiyye, Kâdiriyye, Sühreverdîyye, Şüttâriyye, Çiştiyye ve Nakşibendiyye gibi büyük tarikatların taraftarları vardır. Afganistan'ın belli başlı şehirlerinde çok sayıda zâviye, hankah, tekke, türbe ve yatırlara rastlamak mümkündür. Hint dinlerinin etkisi altında gelişen bazı tarikatlar Sünnî tarikatlardan büyük ölçüde sapmışlardır. Bâyezîd-i Ensârî'nin (ö. 993/1585) Revşeniyye tarikatı bunlara örnek gösterilebilir. Halkın eğitilmesinde, İslâmî ve geleneksel kültürün yeni nesillere aktarılmasında, kitlelerin harekete geçirilmesinde ve İslâm kültürü için bir tehlike oluşturan modernizme karşı durmada tasavvuf ve tarikatların önemli fonksiyonları olmuştur. İşgalci Sovyet birliklerine ve komünist yönetime karşı başlatılan mücadelede çeşitli tarikat şeyhleri ve onların müridleri fiilen cihada katılarak büyük rol oynamışlardır.

e) Ekonomik Durum. Afganistan ekonomisinin en önemli kaynaklarını tarım, hayvancılık, ticaret, endüstri ve madencilik teşkil etmektedir. Afganistan, bü-

tün geri kalmışlığına rağmen İslâm ülkeleri içinde planlı kalkınma gayreti gösteren ilk ülkelerden biridir. 1956-1961 arasında ilk beş yıllık kalkınma planının uygulanmasına başlanmış ve bunu takip eden yıllarda yeni beş yıllık planlara devam edilmiştir. Memleketin büyük bir kısmı dağlık ve kayalık, iklimi de kurak olduğu halde, nehirlerden faydalanılarak meydana getirilen sulama kanalları sayesinde ziraat yapılan pek çok verimli arazi bulunmaktadır. Buralarda bol miktarda tahıl, sebze, meyve ve pamuk yetiştirmek mümkün olmaktadır. Hayvancılık da gelişmiş olup bilhassa hayvan ürünlerinden karakul kuzularının astragan kürk yapımında kullanılan postu, ihraç edilen malların başında gelmektedir.

Afganistan'ın yer altı zenginlikleri yönünden büyük bir potansiyele sahip olduğu bilinmektedir. Ancak özellikle nakil güçlüklerinden dolayı madenler yeterince işletilememektedir. Hindukuş dağlarının kuzey yamaçlarında birçok kömür havzası bulunmakta ve yılda 118.700 ton civarında (1980-1981) kö-

AFGANİSTAN'LA İLGİLİ EKONOMİK RAKAMLAR

ZİRAAT VE HAYVANCILIK (1985)

Ziraat Ürünleri	(Ton)	Hayvancılık	(Adet)
Buğday	2.850.000	Koyun	20.000.000
Arpa	340.000	Siğir	3.750.000
Pirinç	480.000	Keçi	3.000.000
Mısır	800.000	Eşek	1.250.000
Üzüm	510.000	At	110.000
		Deve	270.000

ENDÜSTRİ

Tabii Gaz (1984)	2.715.000.000 m ³
Elektrik (1984)	1.045.000.000 (kw/sa)
Kömür (1984)	170.000 ton
Dokuma (1981-82)	2.770.000.000 (AF).

DIŞ TİCARET

İthalât (1981-82)	30.797.800.000 AF	İhracat (1981-82)	34.354.300.000 AF
Başlıca ithal edilen ürünler (%)		Başlıca ihraç edilen ürünler (%)	
Taşıtlar, petrol ürünleri, dokuma ve kumaş	48.6	Doğalgaz	39.2
Şeker, hayvansal-bitkisel yağ vb.	16.3	Kurutulmuş ve taze meyveler	32.5
İthalât yapılan başlıca ülkeler (%)		İhracat yapılan başlıca ülkeler (%)	
Sovyetler Birliği	58.6	Sovyetler Birliği	59.4
Japonya	12.6	Pakistan	8.8
Honkong	4.4	Hindistan	6.2

GSMH (1984): 2.800.000.000 ABD\$ (Kişi başına 195 ABD\$)

mür çıkarılmaktadır. Kuzey Afganistan'da (Şibergan ve Saripul) bulunan tabii gaz Sovyetler tarafından işletilmekte ve yılda 2.790.000 m³ (1980-1981) gaz elde edilmektedir. Bu doğal gaz bir boru hattıyla Sovyetler Birliği'ne taşınmakta, başka bir boru hattıyla da Mezârîşerif'te kurulan termik santrale gönderilmektedir. Ayrıca demir, çinko, kurşun, petrol bulunmakta, ülkenin güneyinde dünyanın en zengin berilyum ve yakut yatakları yer almaktadır. Ülkenin kaya tuzu yatakları yeterli ölçüde olmakla birlikte ulaşımın yetersiz oluşu bu konudaki üretimi sınırlamaktadır.

Afgan endüstrisi yeni gelişmekte olup fabrikaların çoğu günlük hayatın ihtiyacı olan malları imal etmektedir. İngiliz, Sovyet, Alman ve Amerikan yardımı ile kurulan tekstil, deri, ayakkabı, plastik, bisiklet, cam ve şişe fabrikaları, başta Kâbil olmak üzere memleketin belli başlı yerleşme merkezlerinde toplanmıştır. Afgan ordusunun mühimmat ihtiyacını karşılayacak bazı askerî fabrikalar da kurulmuş bulunmaktadır. Muhtelif yerlerinde çimento, şeker ve gıda maddeleri fabrikaları ile çeşitli imalâthaneler mevcuttur.

Afganistan'da ulaşım alanında daha çok karayolları kullanılmakta, ülkenin dağlık olması demiryolu yapımını güçleştirmektedir. 1978'lerde bir Fransız firması Kâbil, Kandehar ve Herat'ı birbirine bağlayacak ve batıda İran'a, güneyde de Pakistan'a kadar uzanacak olan demiryolunun yapımını üzerine almışsa da tamamlayamamıştır. Karayollarının Kandehar-Çaman, Kâbil-Kandehar, Kâbil-Torham ve Herat-İslâmkaile kısmını Amerikalılar, Kâbil-Kunduz-Kızılkaile ile Pulikumri-Mezârîşerif kısmını da Sovyetler yapmıştır. Ulaşım, Amuderya üzerinde çalışan küçük deniz araçlarından da faydalanılmaktadır.

Afganistan'ın resmî para birimi afganî olup bir afganî yüz puliden ibarettir. Konvertibl bir para olmadığından milletlerarası para piyasalarında afganî, aranan bir para değildir.

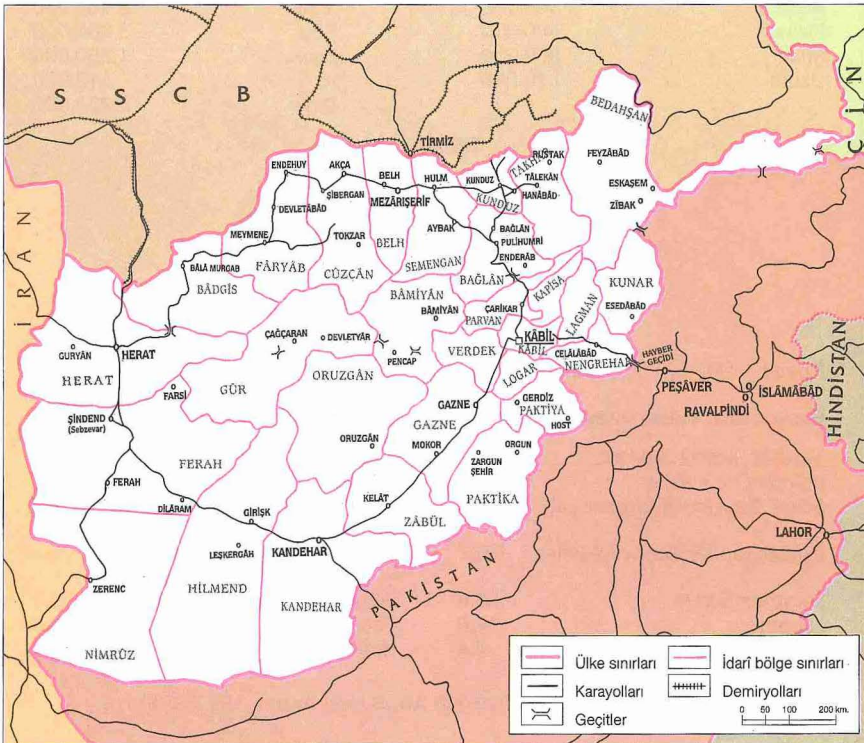
II. TARİH.

1. İslâmiyet'ten Önceki Devir. Asya kıtasının istilâ yollarından birinin üzerinde bulunan Afganistan, eski çağlardan beri çeşitli orduların gelip geçtiği bir yer olmuştur. Afganistan'ın bu stratejik konumundan ilk faydalananlar eski İranlılar'dır. Milâttan önce 500'de İran

Hükümdarı Dârâ'nın (I. Darius) orduları Afganistan'ı işgal ederek güneydeki İndus vadisine inmeye çalıştılar ve ülke, iki yüzyıla yakın İranlılar'ın hâkimiyetinde kaldı. Batıdan gelen Büyük İskender, İranlılar'ı yendikten sonra Afganistan'ı işgal etti ve Hindukuş dağlarını aşarak Soğdlar ülkesine kadar ulaştı (m.ö. 331). İskender İmparatorluğu'nun parçalanmasından sonra Selevkid Krallığı topraklarında kalan Afganistan'a daha sonra yine Yunan menşeli Baktriana Devleti hâkim oldu (m.ö. 187). Fakat bu hâkimiyetin kurulmasından bir asır sonra Hindistan'da gelişen Çandragupta Devleti, Baktriana ile amansız bir mücadeleye girişti. Uzun süre devam eden bu mücadele sonunda Baktriana Devleti zayıf düşerek bu arada kuzeyden gelen baskılara dayanamayıp yıkıldı (m.s. 50). Afganistan, 50-125 arasında kuzeyden gelen Sakalar'ın (İskitler), 125-480 arasında Türk oldukları tahmin edilen Kuşanlar'ın hâkimiyetleri altında kaldı. 480'den sonra ise Afganistan'a Ak Hunlar olarak bilinen Halaç Türkleri gelip yerleştiler ve bir asır kadar devam eden bir devlet kurdular.

2. İslâmî Devir. İslâmiyet'in Afganistan'a ulaşması Halife Hz. Osman veya Muâviye devrinde, Basra valisinin Abdurrahman b. Semüre'yi bölgeye göndermesiyle başladı. Araplar'ın bu memlekette uzun zaman kalmamalarına rağmen İslâmiyet hızla yayılmaya devam etti. Bundan sonra Afganistan'da herhangi büyük bir kuvvetin hâkimiyet kuramadığı, halkın "şah" unvanı verilen kabile reisleri tarafından idare edildiği görülmektedir. Bu durum İran'da kurulan Sâmanî Devleti'nin IX. yüzyılın ikinci yarısında Afganistan'ın büyük bir kısmını işgal etmesine kadar devam etti. X. yüzyılın sonlarına doğru Sâmanî Devleti'nin zayıflaması üzerine ordunun büyük kısmını teşkil eden Türkler, Sebük Tegin önderliğinde, Gazne şehri merkez olmak üzere Gazneli Devleti'ni kurdular. Bilhassa Gazneli Mahmud zamanında (998-1030) müslüman Türk unsur Afganistan'a iyice yerleşti. Afganistan'daki Gazneli hâkimiyeti, Sultan Mesud'un (1030-1041) 1040'ta Selçuklular'a yenilmesiyle son buldu. Bunlardan sonra başlayan Selçuklu hâkimiyeti, ülkenin güneydoğusundan Hindistan'a doğru uzanan sahada yer alan Gurlular tarafından zaman zaman tehdit edilmekle beraber, XII. yüzyılın ortasına kadar devam etti. Son Selçuklu Hükümdarı

Afganistan ve komşuları

Sultan Sencer'in ölümünden (552/1157) sonra Gurlular Afganistan'ı kontrolleri altına almışlarsa da XII. yüzyılın sonlarına doğru Hârizmşahlar'a terketmek zorunda kaldılar. Gur Devleti'nin parçalanmasından sonra Afganistan Hârizmşah Sultanı Alâeddin Muhammed tarafından işgal edildi. Alâeddin'in annesi Türkân Hatun yönetimindeki Hârizmşahlar bu devirde altın çağlarını yaşadılar; topraklarını doğuda Türkistan'a, batıda Irak'a kadar genişlettiler. Kısa bir süre sonra Moğollar bölgeyi istilâ ederek (1220) ülkeyi yüz elli yıl kadar ellerinde tuttular. Moğollar Timur tarafından yıkıldıktan sonra onun torunlarından Bâbü'r (1483-1530), Afganistan'da uzun zaman devam edecek yeni bir devlet kurmayı başardı. Bâbü'r'ün kurduğu devletin sınırları Hindistan içlerine kadar genişlemekle beraber devletin ağırlığını zamanla Hindistan'a kaydırması, kuzeyden Özbekler'in, kuzeybatıdan da Safevîler'in saldırılarına ve ülkede huzursuzlukların baş göstermesine yol açtı; nitekim bu huzursuzluklar sebebiyle Afgan kabilelerinden Yusufzaylar güneye göç ederek Peşâver vadisine yerleştiler. Bunu, XVII. yüzyılın ortalarına doğru Abdâlî ve Galzay adlarını almış olan Halaçlar'ın dağlık bölgelerden inerek Kandehar ve Zemindâver'in daha verimli olan bölgeleri ile Tarnak ve Argandâb vadilerine yayılmaları takip etti. Bâbürlüler'de görülen zaafın XVIII. yüzyıl başlarında giderek artması, özellikle İranlılar ile Bâbürlüler arasında sık sık el değiştiren Batı Afganistan'da kuvvetli kabilelerin daha bağımsız davranmalarına sebep oldu. Öte yandan kabileler arasındaki rekabet, Galzaylar'ın Bâbürlüler'i, Abdâlîler'in de Safevîler'i desteklemeleriyle düşmanlık haline dönüşünce, Galzaylar'ın tam mânasıyla müstakil hareket etmeye başlamaları üzerine Abdâlîler de Herat'a hâkim oldular. 1709'da Vâiz Han'ın Kandehar'daki İran valisi Gurgin Han'a karşı giriştiği ayaklanma, Afganistan'da millî bir devletin uyanışının başlangıcı oldu. Bu olaydan cesaret alan Heratlılar da İranlılar'a karşı ayaklanarak bölgelerinde bağımsız bir yönetim kurmayı başardılar. Ancak başlangıçtaki bu hareketlerin başarısı uzun sürmedi. Nâdir Şah Kandehar ve Herat'ı tekrar ele geçirerek bütün Afganistan'ı yönetimi altına aldı (1738).

3. Millî Afgan Devleti. Afgan kabilelerini dayanarak ilk millî Afgan Devleti'ni

kuran Ahmed Şah Dürrânî oldu. XVII. yüzyıl sonlarına doğru Herat civarına gelip yerleşen Abdâlîler'in Sadozay kolunun reisi olan Muhammed Zaman Han'ın oğlu Ahmed Şah, gösterdiği cesaret, zekâ ve kabiliyet ile kısa zamanda Afganistan'ı ele geçiren İran Hükümdarı Nâdir Şah'ın gözüne girerek Mâzenderân valisi tayin edildi. Nâdir Şah'ın seferlerinin çoğuna katılarak kumandanlık tecrübesi edinen Ahmed Şah, 1747'de Nâdir Şah'ın öldürülmesinden sonra İran'ın içine düştüğü karışıklıktan faydalanarak Kandehar'ı ele geçirdi ve orada Abdâlî reisleri tarafından hükümdar ilân edildi. Bu arada kendisine biat eden kabile reislerinin aldığı bir kararla "inciler incisi" mânasına gelen "dürr-i dürrân" unvanı verilen Ahmed Şah, Kâbil ve çevresini de devletine kattıktan sonra sırasıyla Galzaylar'ı, Özbekler'i, Tacikler'i ve diğer kabileleri idaresi altına alarak Afganistan'ın yegâne hâkimi oldu. Kurduğu devletin sınırlarını genişletmek amacıyla olan Ahmed Şah Dürrânî, 1748-1760 yılları arasında Hindistan'a yaptığı dört seferde Bâbürlüler'e karşı başarılar elde etti ve daha sonra da İran'a karşı giriştiği fetih hareketleri ile Herat ve Meşhed'i ülkesine

katmaya muvaffak oldu. Bu arada, İstanbul'a elçi gönderip Osmanlı Hükümdarı III. Mustafa'ya, birlikte hareket ederek İran Devleti'ni ortadan kaldırmayı teklif ettiyse de müsbet cevap alamadı. Ahmed Şah, Hindistan'da bir kuvvet haline gelen Sihler üzerine 1762 ve 1764'te iki sefer yaparak güney hudutlarını emniyet altına aldı.

Ahmed Şah'ın 1772'de ölümünden sonra yerine geçen oğlu Timur Şah zamanında (1772-1793), içte kabileler arasındaki çekişmeler hızlandı. Dışta ise Sihler'e karşı başarı sağlanamaması dolayısıyla Lahor elden çıktı (1775). Diğer taraftan Belücîler'in daha müstakil hareket etmelerine göz yumuldu. Devletin başşehri Kâbil'e taşındı (1775). Timur Şah'ın ölümü üzerine (1793), yerine geçen oğlu Zaman Şah'ın yedi yıllık iktidar döneminde iç karışıklıklar hânedanın yıkılmasına sebep olacak kadar büyüdü, ayrıca bu dönemde büyük toprak kayıpları da oldu. Zaman Şah'ın tutumu kardeşleri Mahmud ve Şücâülmülk'ün saltanat iddiasıyla isyan etmelerine ve daha önce babasını öldürttüğü Barakzaylar'ın (Muhammedzay) reisi Fetih Han'ın Mahmud ile birleşmesine sebep oldu; bu birleşik kuvvetlere mağlup olan

Afganistan'da
Mezârşerif'teki
Mescid-i
Cuma'nın
taç kapısı

Zaman Şah iktidardan uzaklaştırılarak yerine kardeşi Mahmud Şah geçti. Ancak Fetih Han'ın büyük kabile isyanlarını bastırmaya çalıştığı sırada Şücâülmülk Kâbil'i ele geçirip Mahmud Şah'ı hapsedtirdi ve tahta çıktı. Fakat harekete geçen Fetih Han'ın önünde mağlûp olan Şücâülmülk Hindistan'a kaçıp hâkim durumdaki İngilizler'e sığınınca Mahmud Şah da ikinci defa tahta çıkma fırsatı buldu. Bu gelişmeler Barakzaylı Fetih Han ve kardeşlerinin büyük nüfuz kazanmalarına ve Mahmud Şah'ı tahakkümleri altına almalarına yol açtı. Mahmud Şah'ın rızasıyla Fetih Han'ın öldürülmesi (1818) üzerine, kardeşlerinden Dost Muhammed, Mahmud Şah'ın üzerine yürüdü ve onu bozguna uğratarak Sadozaylâr'ın kontrolünde olan Herat'a kaçmak zorunda bıraktı (1819). Bu arada, daha önce İngilizler'e sığınmış olan Mahmud Şah'ın kardeşi Şücâülmülk, topladığı kuvvetlerle Kandehar'a hücum etti. Şücâülmülk'ü tekrar mağlûp eden Dost Muhammed, Kandehar'ı kardeşi Kûhendil'e bırakarak kendisi Kâbil'de hükümdarlığını ilân etti (1819) ve böylece Afganistan'da hânedan değişmiş oldu. Bu iç karışıklıklar sırasında Sihler Peşâver'i ele geçirdiler. Kuzey Hindistan'daki eyaletlerin de elden çıkmasından sonra Dost Muhammed, Afgan Devleti'nin hükümdarı oldu. Ancak Ruslar'ın kışkırtması ile Herat'ı almaya kalkışan İran'ın saldırmasından çekinen İngilizler, 1839'da Sihler'le ittifak yaparak Afganistan'ı işgal ettiler. İngiliz işgalinin Afganistan üzerinde etkileri menfi oldu. Her ne kadar Dost Muhammed üç yıl içinde İngilizler'i ülkeden çıkardıysa da dağılan birliğin yeniden sağlanması yıllar aldı.

Dost Muhammed'in 1863'te ölümüyle oğulları arasında başlayan saltanat mücadelesi kanlı bir iç savaşa dönüşmüşse de, beş yıl sonra, büyük oğlu ve meşrû veliahdî Şîr Ali kardeşlerini yenerek tek başına tahta hâkim oldu (1868). Ancak Ruslar'ın Afganistan'a yaklaşma politikası takip etmeleri üzerine İngilizler ülkeyi 1878 sonlarında ikinci defa işgal ettiler. Bu duruma engel olamayan Şîr Ali Han kaçarak, Türkistan'ı işgal etmiş olan Ruslar'a sığındı ve orada öldü (1879). İngiliz işgalinin 1880'de sona ermesi üzerine, daha önce amcası Şîr Ali Han'a yenilip Türkistan'da Ruslar'a sığınmış olan Abdurrahman Han Afgan tahtına geçti (1880). Onun zamanında İngilizler'in bugünkü Güney Af-

ganistan sınırını tesbit etmeleri ve Hayber Geçidi'nin Hindistan sınırları (şimdi ki Pakistan) içinde bırakılması, pek çok Afganlı'nın anavatan dışında kalmasına yol açtı. İngiliz tekliflerini reddetmesi halinde ülkenin yeniden işgal edilmesinden korkan Abdurrahman Han, 12 Kasım 1893'te, "Durand Hattı" olarak bilinen antlaşmayı imzalamak mecburiyetinde kaldı ve bu parçalanma daha sonraları Afganistan'ın felâketine yol açan gelişmelerin başlangıcı oldu. Abdurrahman Han iç çekişmelerin ve dış istilâların altüst ettiği Afganistan'ı ve düşman kamplara bölünmüş olan Afgan halkını çok sert ve kanlı tedbirlerle kontrol altına aldıktan sonra, sağlığının bozulması sebebiyle, tahtını büyük oğlu Habîbullah Han'a bıraktı ve üç gün sonra da öldü (1901). Habîbullah Han ise, babasının döneminde sürgüne gönderilen birçok hânedan mensubunu geri çağırarak yeni görevlere tayin etti. Avrupa teknolojisi de Afganistan'da bu dönemde yayılmaya başladı.

19 Şubat 1919'da öldürülen Habîbullah Han'ın yerine, yenilik taraftarı bir kişi olan oğlu Emânullah Han geçti. Kaynıpederi Mahmud Beg Tarzî'nin yardımı ile Afgan Devleti'nin iç teşkilâtını yeniden düzenleyen Emânullah Han, Afganistan'ın istiklâlinin tanınması çalışmalarına da girişti. Mahmud Beg Tarzî Afganistan'ı tanıtmak için Mahmud Velî Han başkanlığında bir heyeti Rusya ve Avrupa devletlerine göndermekle işe başladı. Emânullah Han'ın bu bağımsız siyaseti ve bilhassa Sovyet rejimi ile münasebetlerini geliştirmeye çalışması, İngilizler'le arasının açılmasına sebep oldu ve bu anlaşmazlık kısa zamanda savaşa dönüştüyse de çok geçmeden 8 Ağustos 1919'da Ravalpindi Antlaşması imzalanarak savaşa son verildi. Daha sonra Sovyetler Birliği ile 28 Şubat 1921'de bir antlaşma imzalandı, ertesi gün Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümeti ile yapılan 1 Mart 1921 tarihli antlaşmayla da Türkiye'den uzman öğretmen ve subay gönderme taahhüdü alındı. Emânullah Han'ın çıktığı Hindistan, Avrupa, Sovyetler Birliği ve Türkiye gezisinden (1927-1928) döndükten sonra, daha önce giriştiği sosyal reformlara hız vermesi halk arasında tepki ile karşılandı. Bu tepkiler bir süre sonra isyanlara dönüşünce sonuçta Emânullah Han ülkesini terketmek zorunda kaldı (1929).

Başşehir Kâbil'in isyancıların eline geçmesi üzerine, daha önce Emânullah Han tarafından Fransa'ya sürgüne gönderilmiş olan ordu kumandanı Nâdir Han ve kardeşleri derhal geri dönerek Peşâver üzerinden Afganistan'a girdiler ve topladıkları kuvvetlerle kısa zamanda Kâbil'i kurtardılar (12 Ekim 1929). Bu başarı halk tarafından memnuniyetle karşılandı ve kabile reislerinin iştirak ettiği bir mecliste, hânedanın kurucusu Dost Muhammed Han'ın kardeşinin torunu olan Nâdir Han Afganistan hükümdarı ilân edildi (16 Ekim 1929). "Şah" unvanını alarak Afganistan tahtına çıkan Nâdir Han, halkın benimsemediği reformlardan mümkün olduğu kadar uzak kalıp din adamlarının da fikirlerini alarak İslâmî esaslara dayalı bir idare kurdu ve kısa sürede sükûneti temin etmeye muvaffak oldu. 31 Ekim 1931 tarihinde yürürlüğe giren anayasa, küçük ilâvelerle 1964 yılına kadar geçerliliğini korudu. Eğitim ve öğretime önem veren Nâdir Şah Afgan ordusunu da yeniden ve modern bir şekilde teşkilâtlandırdı. Mevcudu 40.000 civarında olan orduya devamlı subay yetiştirmek için askerî okullar ve akademiler açtı. Nâdir Şah ayrıca memleketin bütün bölgelerini başşehir Kâbil'e bağlayacak şekilde yol yapımına girişti. Kasım 1933'te şahsî bir düşmanı tarafından öldürülen Nâdir Şah'ın yerine, ülkede kargaşalık çıkmasına fırsat vermeyen kardeşlerinin desteğiyle, oğlu Zâhir Şah geçti. Zâhir Şah devrinde Afganistan'ın dış politikası tarafsızlıkla yürütülmeye çalışıldı. 1937'de Türkiye, İran ve Irak ile birlikte Sâdâbâd Paktı'na giren Afganistan, II. Dünya Savaşı'nda da bu tutumunu devam ettirdi. İngilizler'in Hindistan'dan çekilmesi üzerine, 1947'de Pakistan ve Hindistan adı altında iki ayrı devlet kuruldu; ancak daha önce Durand Hattı ile Hindistan'a bırakılmış olan Afganlar'la meskûn yerleri Afganistan'ın istemesi Pakistan ile ihtilâfa yol açtı. İngiltere'nin yeni silâhlar vererek Pakistan ordusunu modernize etme çabaları Afganistan'ı Sovyetler Birliği'ne yaklaşmaya sevketti. İki ülke arasında başlayan siyasî dostluk 1954-1961 arasında karşılıklı ziyaretlerle ve imzalanan ekonomik, kültürel anlaşmalarla takviye edildi. Yeni yollar, fabrikalar ve elektrik santralleri inşası ile Afganistan'da etkisini göstermeye başlayan Sovyetler Birliği'nin içteki taraftarları Başbakan Dâvud Han ile Dışişleri Bakanı Nâdir Han oldu.

Zâhir Şah ülkede gittikçe artmakta olan Sovyet nüfuzunu önlemek için Dâvud Han'ı başbakanlıktan azledince, bu durum birtakım yeni gelişmelere yol açtı. Sovyetler, Dâvud Han'ı destekleyerek 1973'te Zâhir Şah'ı kansız bir darbe ile devirmeyi başardılar ve arkasından, kendi ülkelerindeki okullarda yetişmiş olan sivil ve askerî personeli devletin önemli idarî kadrolarına yerleştirmeye ve Afganistan'ı hızla kontrolleri altına almaya başladılar. Bu durum karşısında Dâvud Han, ülkesinin Sovyet hâkimiyetine girmekte olduğunu anladı ve tedbir olarak, Muhammed Nur Terekî ile Babrak Karmal başta olmak üzere, önemli Marksist liderleri tutuklattı. Fakat geç alınan bu tedbir fayda yerine zarar getirdi ve Afgan ordusundaki Marksist subaylar, diğer subayları etkisiz bıraktıktan sonra kumandaları altındaki birliklerle başkanlık sarayını ele geçirerek bütün aile fertleriyle birlikte Dâvud Han'ı öldürdüler ve Muhammed Nur Terekî'yi devlet başkanı yaptılar. Aynı zamanda başbakanlık vazifesini de üzerine alan Terekî'nin ilk işi, üyelerinin çoğunluğunu Sovyet taraftarlarının teşkil ettiği yeni Afgan hükümetini ilân etmek oldu (Nisan 1978).

Terekî'nin Afganistan'da kurmak istediği Sovyet taraftarı iktidar ülkede büyük tepkilere yol açtı ve halkın silâhlı direnişe geçmesine sebep oldu. Terekî'nin sert tutumuna, Hafızullah Emin ve taraftarları başta olmak üzere bazı çalışma arkadaşları karşı çıktılar ve Eylül 1979 başlarında Terekî'yi devirmeyi başardılar; böylece Hafızullah Emin Sovyetler'in arzusu hilâfına, Afganistan'daki Marksist rejimin başına geçmiş oldu. Bunun üzerine Sovyetler, doğrudan askerî müdahalede bulunarak Hafızullah Emin'i öldürdüler ve yerine Babrak Karmal'ı geçirdiler. Bu müdahaleye karşı halkın mukavemete başlaması üzerine Karmal ve iktidarını korumak amacıyla ordu göndererek ülkeyi milletlerarası hukuka aykırı şekilde işgal ettiler. Ancak bu işgal üzerine halkın direnişi, Sovyetler'le birleşen hükümet kuvvetlerine karşı bir iç savaşa dönüştü. Hizb-i İslâmî adı altında birleşen mücahidlere karşı Sovyet ve Afgan hükümet kuvvetlerinin başarı kazanamamaları üzerine, 1986'da Sovyetler hükümete yine müdahale ederek Babrak Karmal'ı görevden uzaklaştırdılar ve yerine Muhammed Necibullah'ı geçirdiler.

III. EĞİTİM ve KÜLTÜR.

1. Edebiyat ve Sanat. Afganistan'da dil ve edebiyat, komşu dil ve edebiyatların etkisi altında gelişme göstermiştir. Peştu dili ve edebiyatı üzerinde Hintçe'nin, Darî dili üzerinde ise Farsça'nın etkisi büyüktür. Ülkenin kuzey bölgelerinde konuşulan çok sayıda mahallî dil üzerinde de Orta Asya dilleri ve kültürlerinin etkisi görülür. Birkaç farklı lehçesi bulunan Peştu dilinde yazılmış çok sayıda edebî ve dinî kitap vardır. XVI. yüzyıla kadar bir geçmişe sahip bulunan Peştu edebiyatının en önemli eserleri Âhund Derveze'nin *Mağzen-i Peştu* ve *Mağzen-i İslâm* adlı eserleriyle Efdal Han Hatak'ın *Târîh-i Muraşsa* adlı kitabıdır. Afganistan'ın yetiştirdiği büyük edip ve şairler arasında, devletin kurucusu olan Ahmed Şah Dürânî ile oğlu Timur Şah ve Şah Şûca' sayılabilir. Bu hükümdarların birer Farsça divanı vardır. XIX. yüzyıl Kandehar valilerinden olan Mihridil Han da büyük bir şair olduğu gibi etrafına topladığı şair ve ediplerle Edebistân-ı Kandehar adı altında yeni bir edebiyat ve şiir ekolü kurarak Afgan edebiyatında bir çığır açmıştır. Edebistân-ı Kandehar ekolünden yetişen edebiyatçıların en meşhuru Gulâm Muhammed Han Tarzî'dir. Emîr Abdurrahman Han ile arasının açılması üzerine Türkiye'ye yerleşen Gulâm Muhammed Han Tarzî'nin Türkiye'de yetişip öğrenim gören oğlu Mahmud Beg Tarzî (ö. 1933), Afgan edebiyatında yeni bir çığır açmıştır. Devrin diğer tanınmış şairleri ise Abdülğafur Nedim (ö. 1926), Abdülğafur Müstağnî (ö. 1933), Abdürresul Han (ö. 1934) ve Abdullah Kârî'dir (ö. 1943).

XX. yüzyılın başlarında görülmeye başlayan gazetecilik alanında *Sirâcül-ağbâr*, *Emûn-i Afgân*, *Enîs* ve *İslâh* gibi gazetelerin adlarını anmak gerekir. 1978'deki Marksist hükümet darbesinden sonra radyo, televizyon ve gazetecilik alanlarındaki yayınlar Sovyet işgal güçlerinin ve komünist yönetimin etkisine girmiştir.

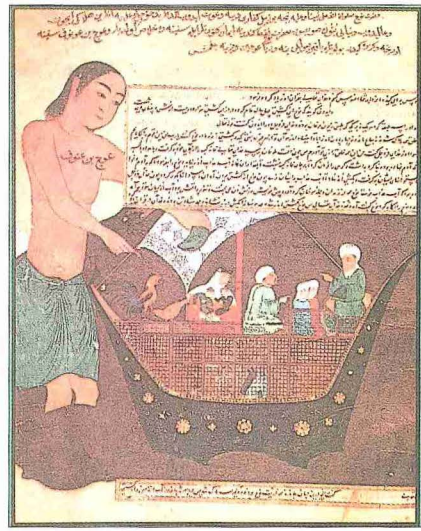
Farklı etnik gruplara mensup kitlelerin yaşadığı Afganistan'da zengin bir müzik kültürünün varlığı gözlenmektedir. Ülkede dil ve kültürleri az çok farklı halkların yaşamaları ve kendilerine has müzik kültürlerine sahip bulunmaları, Afgan müziğinin karma ve zengin bir yapıda olmasını sağlamıştır. Çeşitli nefesli, vurmali ve yaylı müzik araçları Hint, İran ve Orta Asya kültürlerinin et-

kisini yansıtır. Komşu ülkelerin ve kültürlerin tesiri, edebiyat ve dil alanında olduğu gibi müzik alanında da görülmektedir.

Afganistan'daki zengin tarihî ve mimari eserler, ülkenin kültür mirasını yaşatan önemli yapılarıdır. Milâttan önce üç bin yıllarına kadar giden tarihî eserler Helenistik döneme aittir. Ülkenin çeşitli yerlerinde Budist tapınaklarına rastlanır. Ortaçağ'dan kalan çeşitli kaleler, camiler, türbeler ve zâviyelerin dışında özellikle Gazneliler'den kalma çok sayıda dinî eser vardır. Cam Minaresi (12. yüzyıl), Herat yakınlarında Kili-se Camii (13-14. yüzyıl), Herat Camii (15. yüzyıl), Gevher Şah Türbesi, Belh'te Hoca Ebû Nâsır Paşa Camii ve Türbesi (15. yüzyıl) bu dönemden kalan önemli eserlerdir. Ülkenin kuzeyinde Mezârşerif şehrinde bulunan Mezârşerif Camii (15-17. yüzyıl) ile Gazne'de bulunan Gazneli Mahmud'un diktirdiği zafer âbidesi, İslâm sanatının en güzel örneklerindedir. Herat mektebi tarafından temsil edilen Ortaçağ'daki güzel sanatlardan halı, seramik ve el sanatlarının örnekleri günümüze kadar intikal etmiştir. Modern dönemde, bilhassa ülkenin başşehri Kâbil'de inşa edilen Kâbil Üniversitesi kompleksi, bir otel ve havaalanı, belli başlı mimari yapılar olarak anılmağa değer.

2. Eğitim ve Öğretim. Afganistan, ilim ve kültür faaliyetleri bakımından bugün sesini fazla duyurabilen bir ülke değilse de tarihte İslâm dünyasının önemli ilim ve kültür merkezlerinin gelişmesine sahne olmuştur. Gazneliler zamanında Gazne, Timurlular zamanında Herat şehirleri, dönemin çok sayıda ilim adamı yetiştiren en önemli ilim ve kültür merkezleri idiler. Savaşçılığının yanı sıra ilim, edebiyat ve kültüre verdiği önemle de dikkati çeken Gazneli Mahmud'un sarayında büyük matematikçi, coğrafyacı, filozof, astronom ve edipler yetişmiştir. Bunlardan Bîrûnî, Beyhakî, Utbî ve Firdevsî en meşhur olanlardır. İran edebiyatının Unsûrî, Ferruhî, Ascedî, Ce-zâirî gibi tanınmış şairleri de ondan büyük himaye ve yardım görmüşlerdir.

İktisadî ve sosyal bakımdan az gelişmiş bir ülke olan Afganistan'da eğitim ve öğretim kurumları yeterli seviyeye ulaşamamıştır. Nüfusun büyük çoğunluğunun kırsal kesimde yaşadığı ülkede okuma yazma oranı çok düşüktür. Kırsal alanlarda geleneksel öğretim ve eğitim kurumu olarak cami ve medre-

Herat okulunun önemli örneklerinden biri olan Külliyyat-ı Hafız Ebrû'dan bir sayfa (Topkapı Sarayı Müzesi Ktp., Bagdat 282)

selerin yanında tarikatların etkisi büyüktür. Dinî ilimler alanında eğitim ve öğretim yapılan bu kültür ve eğitim kurumlarının bir kısmı devletin denetiminde, bir kısmı ise özel olarak faaliyet göstermektedir. İlk öğrenim dışında orta ve yüksek öğrenimin de parasız olduğu Afganistan'da modern anlamda ilk lise, ancak 1903 yılında açılabilmiştir. Modern eğitim kurumlarının gelişmesi, 1921 yılında Eğitim Bakanlığı'nın kurulması ve dışarıdan alınan yardımlarla başlamıştır. 1920'lerden itibaren Türkiye'den getirilen pek çok Türk eğitimcisinin okulların kurulmasında ve geliştirilmesinde büyük hizmetleri olmuştur. Önceleri Batı'nın ve özellikle İngiltere'nin, II. Dünya Savaşı'ndan sonra da Sovyetler Birliği'nin nüfuzu altına giren ülkede eğitim sistemi bu durumdan en çok etkilenen alan olmuştur. Meslekî, teknik ve genel nitelikli öğrenim veren orta öğretim kurumları ülke kalkınmasında önemli bir rol oynamıştır. Yüksek öğretim kurumları sadece ülkenin Kâbil, Kandehar ve Herat gibi büyük şehirlerinde toplanmıştır. On üç fakülteyi ve çeşitli ilmi araştırma ve inceleme kurumlarını bünyesinde toplayan ve ülkenin ilk üniversitesi olan Kâbil Üniversitesi (1932) ile Celâlâbâd Üniversitesi (1963) ülkenin en önemli yüksek öğretim kurumlarıdır. Afganistan'da gerçekleştirilen ilmi yayınların çoğu Kâbil Üniversitesi tarafından ya-

pılmaktadır. 1920 yılında kurulan Kâbil Halk Kütüphanesi, Afganistan'ın en önemli ve en zengin kütüphanesidir. Önemli tarih ve sanat eserlerinin, yazmaların, minyatür ve benzeri çalışmaların sergilendiği Kâbil Tarih ve Etnografya Müzesi, başlıca kültür kurumları arasında yer almaktadır.

BİBLİYOGRAFYA:

V. Eyre, *The Military Operations at Kabul*, London 1843; J. P. Ferrier, *History of the Afghans*, London 1858; H. W. Bellew, *Journal of a Political Mission to Afghanistan in 1857*, London 1862; H. H. Durand, *Causes of the First Afghan War*, London 1879; *The Cambridge History of India*, Cambridge 1929-37, IV-V, tür. yer.; S. İ. Ali Shah, *Modern Afghanistan*, London 1938; Zeki Velidî Togan, *Bugünkü Türkî Türkistan ve Yakın Tarihi*, İstanbul 1942-47; Y. Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi*, III, tür. yer.; W. K. Fraser—Tytler, *Afghanistan A Study of Political Developments in Central Asia*, London 1950; L. Lockhart, *The Fall of the Safavid Dynasty and the Afghan Occupation of Persia*, Cambridge 1958, tür. yer.; M. G. Pikulin, *Razvitie ekonomiki kultury Afghanistana 1955-1960*, Taşkent 1961; C. E. Bosworth, *The Ghaznevids, Their Empire in Afghanistan and Eastern Iran 994-1040*, Edinburgh 1963; M. Anwar-Khan, *England, Russia and Central Asia*, Peşâver 1963; V. Gregorian, *The Emergence of Modern Afghanistan*, Stanford 1969; L. B. Poullada, *Reform and Rebellion in Afghanistan 1919-1929*, Ithaca 1973; Harvey H. Smith, *Area Handbook for Afghanistan*, Washington 1973; L. W. Adamec, *Afghanistan's Foreign Affairs to the Mid-Twentieth Century*, Tucson 1974; a.mlf., *Afghanistan 1900-1923*, Los Angeles 1976; Anthony Hyman, *Afghanistan under Soviet Domination 1964-1983*, London 1984; *The Middle East and North Africa 1984-1985*, London 1984, I, 219-239; Mehmet Saray, *Türk Afgan Münasebetleri*, İstanbul 1984; Richard V. Weekes, *Muslim Peoples*, Westport, Connecticut 1984, s. 822; Muhammed Abdülkâdir Ahmed, *el-Müslimûn ft Afğânistân*, Peşâver 1404/1984, s. 217-313; T. Davletshin, "Soviet Cultural and Economic Penetration in Afghanistan", *Bulletin: Institute for the Study of the USSR*, Münih 1962; N. Snider, "Mosque education in Afghanistan", *The Muslim World*, LVIII/1, New York 1968, s. 24-35; M. Longworth Dames—Abdülvehhâb Tarzî, "Efganistan", *İA*, IV, 133-178; V. Minorsky, "Nâdir", *İA*, IX, 21-31; "Afghanistan", *El²* (İng.), I, 221-233; "Afğânistân", *UDMİ*, II, 939-1013; "Afğhânistân", *GSE*, II, 29-40; "Afghanistan", *Elr.*, I, 486-566.

MEHMET SARAY

IV. SOVYET İŞGALİ ve SONRASI.

Sovyetler Birliği yanlısı olmakla birlikte ılımlı bir lider kişiliğiyle tanınan Dâvud Han'ın komünistler tarafından kanlı bir darbe ile devrilmesinden sonra Afganistan Demokratik Cumhuriyeti kuruldu (1978) ve Devrim Konseyi'nin başkanlığına, başbakanlığa ve Afganistan

Demokratik Halk Partisi (Cem'iyet-i Demokratik-i Halk-ı Afganistan) genel sekreterliğine Nur Muhammed Terekî getirildi. Komünist liderlerden Hafızullah Emin ile Babrak Karmal da başkan yardımcılıklarına tayin edildiler; ancak kısa zamanda aralarında bir iktidar mücadelesi başladı. Terekî, Babrak Karmal'ı Çekoslovakya'ya elçi olarak gönderirken güçlü komünistlerden Nur Muhammed Nur, Anahita Ratıbzad ve Muhammed Necîbullah'ı da değişik ülkelere elçi tayin etti. Komünist liderleri ülke dışına çıkaran Terekî, Sovyetler çizgisinde radikal reformlar yapmaya başlayınca geleneklerine ve dinî inançlarına bağlı Afgan halkının şiddetli tepkisiyle karşılaştı. Yönetime karşı başlayan halk ayaklanması kısa zamanda ülkeye yayılırken yurt dışında elçilik göreviyle bulunan ve birbirini ihanetle suçlama yarışına giren komünist liderler görevlerinden alınarak partiden ihraç edildiler. Bu olay komünistler arasındaki iktidar çatışmasını açıkça ortaya koydu. Büyükelçilik görevinden alınan Babrak Karmal Moskova'ya sığındı.

Sovyet yanlısı Afgan yönetimine karşı mücahidlerin organize ettikleri silahlı halk hareketleriyle baş edemeyen Terekî, Hafızullah Emin'i Mart 1979'da başbakanlığa getirdi. Ayaklanmaları durduramayan yönetim Moskova'dan silâh

Afganistan'da bir köy camii

